

Boekbesprekingen

Hannah Arendt, *Vor Antisemitismus ist man nur noch auf dem Monde sicher. Beiträge für die deutsch-jüdische Emigrantenzeitung 'Aufbau'. 1941-1945*, Marie Luise Knott ed., Piper, München en Zürich 2000, ISBN 3-492-04094-2, 244 blz., € 20,35.

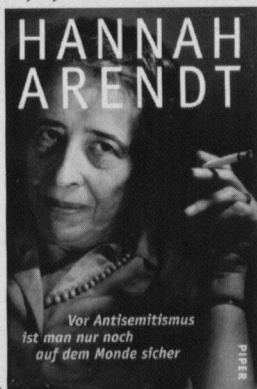
De joods-Duits filosoof Hannah Arendt, die sinds 1941 in Amerika woont, verkreeg bij het grote publiek vooral bekendheid met haar *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (1963). In dat werk waarin zij verslag doet van het proces tegen Adolf Eichmann in 1961, rekent zij onder meer genadeloos af met de naar haar smaak gedweë opstelling van de joodse elite tijdens de Tweede Wereldoorlog. Arendt heeft eerlijkheidshalve nooit veel op gehad met het joodse establishment en haar afkeer van de staat Israël zoals die na 1948 ontstaat, heeft zij evenmin onder stoelen of banken gestoken. Ze vergelijkt in 1961 het militante karakter van het naoorlogse zionisme met nazi-Duitsland en laat zich zelfs eens ontvallen dat er in Israël wetten van kracht zijn, vergelijkbaar met de Neurenberger rassenwetten. Het is duidelijk dat Arendt sceptisch staat ten opzichte van alles wat reikt naar joodse elite, zionisme of joods nationalisme. Wie haar moeizame verhouding met het joodse establishment wil begrijpen, zou deze bundel verzamelde columns van begin tot eind moeten lezen. Er zijn weinig tot geen

publicaties die zo glashelder Arendts vervreemding van een door de Tweede Wereldoorlog veranderende joodse wereld blootleggen als deze.

Het zal voor sommigen even wennen zijn dat Arendt ooit een vurig voorstander is geweest van een joods leger, een joodse thuisstaat en heeft gesympathiseerd met het zionisme, zoals blijkt uit de hier besproken bundel onder redactie van Marie Luise Knott. De bundel bevat alle columns (1941-1945) die Arendt na haar vlucht uit nazi-Duitsland in Amerika schrijft voor het joods-Duitse emigrantenblad *Aufbau* dat in New York wordt uitgegeven door de *German Jewish Club*. De inhoud van de afzonderlijke columns is soms briljant en verrassend actueel. 'Die Bedeutung des Nahen Ostens für England wie für Amerika läßt sich heute mit dem Worte 'Öl zusammenfassen', schrijft zij in 1944. Maar vaak ook getuigen de artikelen van een

naïef inzicht in de politieke realiteit. Daar gaat het echter niet om; het is het geheel aan artikelen dat deze bundel zo interessant maakt. Arendt is namelijk verrassend consistent in haar denken, al zou je dat op het eerste gezicht niet zeggen.

Haar eerste stukken voor *Aufbau* gaan over de noodzaak van een joods leger. In haar bijdrage 'Die jüdische Armee. Der Beginn einer jüdischen Politik?' uit 1941, betoogt Arendt dat zo'n leger een identiteitsversterkende functie heeft, een eind zal maken aan de spreekwoordelijke

joodse lijdzaamheid als overlevingsstrategie en internationale erkenning als volk kan bewerkstelligen. Volgens Arendt moet de joodse wereld de gelederen sluiten en zich als volk verzetten tegen het antisemitisme van Hitler. 'Ein als Jude angegriffener Mensch kann sich nicht als Engländer oder Franzose wehren.' Slachtoffers van antisemitisme moeten zich realiseren dat daaraan niet te ontsnappen valt door een andere dan een joodse identiteit aan te nemen, meent Arendt. Alleen een zelfbewuste opstelling kan tegenwicht bieden aan antisemitische uitingen. Die zelfbewustheid is aanvankelijk ook wat haar trekt in het zionisme. Maar wie verwacht dat Arendt door haar artikelen een graag geziene gast in joodse kringen wordt, komt bedrogen uit. Arendts ideeën worden lauw ontvangen, zeker in de joodse emigrantengemeenschap van New York. Alleen in kleine zionistische kring - het is in de joodse gemeenschap in 1941 nog lang niet *bon ton* om als zionist te boek te staan - wordt Arendts mening met instemming begroet. Kennis over de vernietigingskampen is er in 1941 hoegenaamd nog niet en veel joden houden zich juist uit angst voor antisemitische reacties op de vlakte.

Maar de stemming verandert in de loop van de oorlog. Met het doorsijpelen van informatie uit en over de concentratiekampen komt steeds nadrukkelijker een bewustwordingsproces op gang onder een groot aantal joden in Palestina, Engeland en Amerika. De roep om een eigen joodse staat wordt luider, terwijl de Arabische belangen daarbij buiten beschouwing blijven. Arendt begroet dit oplevend joods nationalisme opvallend genoeg niet met gejuich. Zij vindt de toenemende schreeuw om een

joodse staat eerder een gevaarlijke ontwikkeling en geeft daaraan al vroeg uiting in haar columns in *Aufbau*. Een karakteristiek voorbeeld is: 'Kann die jüdisch-arabische Frage gelöst werden?', dat in twee delen in december 1943 wordt gepubliceerd. Arendt bespreekt er de courante zionistische visies op een joodse staat in en bekritiseert deze: 'Ein autonomer Staat wird vorgeschlagen, der darauf gründet, daß eine zukünftige Mehrheit der jetzigen Mehrheit Minderheitenrechte einräumt, was in der Tat etwas ganz Neues in der Geschichte der Nationalstaaten wäre.' Ze neemt daarmee definitief afstand van de richting die het zionisme op dat moment inslaat. Arendt meent dat er in Palestina naar een *modus vivendi* moet worden gezocht. Zij bepleit een federatie van Middellandse Zeevolken, waarin ieder volk, ongeacht omvang, een gelijke politieke status moet krijgen. Arendt stipuleert dit vooral wanneer de harde kern in de zionistische beweging, die een autonome joodse staat bepleit, de dominante stroming wordt binnen het zionisme.

In 1941 pleit Arendt voor een joods leger, joodse bewustwording en een joods thuisland. Vanaf 1943 keert Arendt zich tegen opkomende joodse nationalistische sentimenten. Waarin schuilt nu de consistentie? Marie Luise Knott heeft deze uitgave als titel een citaat van Arendt meegegeven: 'Vor Antisemitismus ist man nur noch auf dem Monde sicher.' Zij had er geen betere kunnen kiezen. Arendt heeft altijd bepleit dat het onmogelijk is om te ontsnappen aan antisemitisme door er voor weg te lopen. In plaats daarvan moet het verschijnsel worden bestreden. Omdat Hitler de joden de oorlog heeft verklaard, meent Arendt dat joden terug moeten vechten, hoe

symbolisch ook. Maar als de idee van een autonome joodse staat in Palestina gemeengoed wordt, vreest Arendt dat de joden gedoemd zijn een monolithisch oorlogsvolk te worden, temidden van een antisemitische omgeving. De zionistische visie op de toekomst van Palestina berust volgens Arendt op de denkfout dat een eigen autonome staat eindelijk de veiligheid van het joodse volk kan waarborgen. Voor Arendt is het streven naar een autonoom joods Palestina daarom een vlucht uit de werkelijkheid.

Een joods Palestina kan volgens Arendt slechts de schijn van veiligheid bieden, niet meer dan dat. Uit deze bundel blijkt overtuigend hoe Arendt door haar rechtlijnigheid voortdurend een afwijkend geluid laat horen in een joodse wereld die zelfbewuster wordt. Door de Arendt-revival van de laatste jaren is er nogal wat verschenen en gebundeld dat niet altijd evenveel toevoegt aan de discussies over Arendt. Deze uitgave doet dat echter zonder meer.

Oscar Zoetman

Mark Mazower, *Duister continent. Europa in de twintigste eeuw*, Uitgeverij Contact, Amsterdam en Antwerpen 2001, ISBN 0-14-024159-0 (paperback), 527 blz., € 40,79.

Het verhaal van Europa in de twintigste eeuw behoeft natuurlijk niet al teveel introductie. Nooit eerder in de geschiedenis liet Europa op zo'n gruwelijke wijze haar twee gezichten zien. Het culturele centrum van de wereld was in de eerste vijftig jaar van de afgelopen eeuw het toneel van de bloedigste oorlogen uit de wereldgeschiedenis. De jonge Britse historicus Mazower beschrijft in *Duister continent. Europa in de twintigste eeuw* in een schitterende stijl de moeilijke geschiedenis van ons continent in de laatste honderd jaar, waarin Europa haar onschuld en leidende positie in de wereld verloor.

Hoewel enkele van zijn observaties en analyses al door de tijd zijn ingehaald (bijvoorbeeld zijn voorspelling dat het conflict in Bosnië zich niet zou

verspreiden naar Kosovo en Macedonië) en zijn belangrijkste thesen zelden vernieuwend zijn, is dit werk een leuke en interessante synthese van vele gedachten. Het gebrek aan diepgang voorkomt echter de onvergetelijkheid. De rode draad door de hoofdstukken is de

geschiedenis van de democratie, een thema dat natuurlijk altijd voor discussie zorgt. Recentelijk valt daarbij te denken aan kritische artikelen van Kaplan en Hobsbawm in *De Groene Amsterdammer*. Mazower probeert in zijn studie zoveel mogelijk los van de ideologieën te staan, als antwoord op de werken van Fukuyama (*The end of history*) en Hobsbawm (*Age of extremes*).

Mazowers belangrijkste these is dat de democratie in de eerste helft van de twintigste eeuw om volstrekt rationele redenen onder druk stond. De democratie bood geen antwoorden op de grote vragen van deze tijd. De geboden vrijheid van

meningsuiting was magertjes in de *package deal* met honger, armoede en uitzichtloosheid. De liberale vrijheid was voor velen vooral de vrijheid arm en werkloos te zijn. Het fascisme en communisme toonden zich maar wat graag bereid een deel van deze vrijheid in te ruilen voor geborgenheid, voedsel, een baan en veiligheid. Ook vandaag de dag weten wij maar al te goed, dat mensen geneigd zijn vrijheid in te willen leveren op het moment dat 'belangrijkere' zaken als veiligheid en welvaart in het gedrang komen. Communisme en fascisme bleken in deze crisisperiode flexibeler dan de democratie en waren daarom aantrekkelijk voor velen, zowel intellectuelen als arbeiders. Ironisch genoeg zou het een zelfde gebrek aan flexibiliteit van deze ideologische antwoorden zijn, dat de democratie opnieuw op de troon zou brengen.

De wankelende basis van de democratie in de jaren dertig was het gevolg van de zwakte van haar pijlers. Volgens Mazower wordt de kracht van een democratie bepaald door de economische welvaart en de identificatiemogelijkheden van haar burgers met de staat. De identificatiemogelijkheden zijn onder anderen afhankelijk van keuzevrijheid (die ondersteund moet worden door financiële mogelijkheden) en veiligheid. Het ontstaan van de verzorgingsstaat na de verwoestende periode tussen 1914 en 1945 speelde hier op in. Dit sociaal-democratisch plan was gericht op welvaart en een gevoel van geborgenheid voor zoveel mogelijk mensen. In combinatie met de Koude Oorlog gaf de verzorgingsstaat Europa een ongekende stabiliteit die resulteerde in vijftien jaar vrede.

De Europese samenleving is nu,

volgens Mazower, stabiel en ooit tevoren. Een opmerkelijke visie als we kijken naar de toestand van de pijlers van onze democratie. Met een enigszins linkse visie zou men kunnen stellen dat beide pijlers onder druk zijn komen te staan in de afgelopen tien jaar, tengevolge van de herintrede van het liberalisme in de politiek van de Europese landen. De kloof tussen arm en rijk wordt zowel in Europa als in de wereld zeker niet kleiner. Bovendien lijken bepaalde groepen in de Europese samenleving te lijden aan een identiteitscrisis, zoals blijkt uit de recente protesten in Genua en Nice of uit de populariteit van werken als *Elementaire deeltjes* van Michel Houellebecq. Mazower ziet wel een mogelijk gevaar voor de Europese stabiliteit, maar verbindt deze niet aan de opkomst van het neo-liberalisme. In zijn optiek zou de Europese Unie de identiteit van de Europeanen kunnen verstoren, omdat de Europeanen niet bestaan. Het is juist de natiestaat die de afgelopen vijftien jaar vrede heeft bewerkstelligd. De EU mag volgens Mazower niet meer worden dan de concessie van de natiestaat aan het kapitalisme.

Mazower's visie op het laatste decennium van de twintigste eeuw is wellicht het spannendste deel van zijn boek. Hij is behoorlijk optimistisch over de Europese toekomst. Na het conflict in voormalig Joegoslavië zullen de etnische conflicten de wereld uit zijn, de natiestaat garandeert de vrede op basis van de onderlinge dialoog en de Europese democratie zal voortleven, mits de Europeanen zullen accepteren dat zij geen leidende rol in de wereld meer hebben en dat hun identiteit niet eenduidig is.

Gelukkig maar. In ieder geval houdt Mazower zich aan de regels van een goed

verhaal, de toekomst van Europa is open en in onze eigen handen. Maar misschien

is dat ook wel wat de toekomst een beetje eng maakt.

Ralph Hoetmer

Jo Tollebeek, *De Illusionisten. Geschiedenis en cultuur in de Franse romantiek*, Universitaire Pers Leuven, Leuven 2000, ISBN 90 5867 084 8 (gebonden), 225 blz., € 46,74.

'In de geschiedenissen heeft men, zoals in alle literaire genres, slechts talent wanneer men de eigen indrukken schildert.' Dit citaat van Prosper de Barante, tevens een van zijn protagonisten, gaf Jo Tollebeek mee als motto voor zijn recent verschenen *De Illusionisten. Geschiedenis en cultuur in de Franse romantiek*, en niet ten onrechte. Naast een erudiete analyse van het belang van de historiografie in het begin negentiende-eeuwse Frankrijk, biedt dit boek een culminatie van een jarenlange preoccupatie met dit onderwerp.

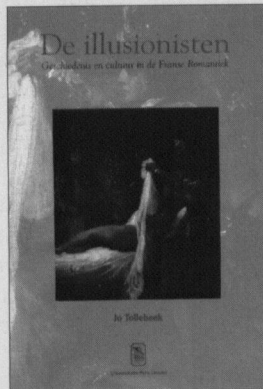
Als gevolg daarvan is *De Illusionisten* een haast persoonlijk relaas geworden van Tollebeeks ontmoetingen met werken van Barante, Thierry, Chateaubriand en mindere tijdgenoten. Deze Franse, veelal liberale romantici werden beknot in hun politieke ambitie door het politieke klimaat van de restauratie. In de tijd dat de landspolitiek teruggreep naar het verleden, was het voor aanhangers van het liberale gedachtegoed noodzakelijk te laten zien dat het teruggrijpen naar het verleden en baseren van de staatsinrichting op overgeleverde

wetten en regels een regelrecht anachronisme was. Dat impliceerde echter dat een nieuwe vorm van geschiedschrijving noodzakelijk was.

De oude geschiedschrijving was gericht op de legitimatie van de bestaande verhoudingen en had daarvoor een classicistisch geïnspireerde representatietechniek ontwikkeld. Hierbij bestond een continuüm tussen het verleden en het heden. Juist dat continuüm wilden de doctrinaire liberalen doorbreken. Om dat te doen, ontwikkelden zij een representatievorm voor het verleden die juist de vreemdheid en het andere karakter ervan naar voren brachten.

Dat leidde tot Barantes *Histoire des Ducs de Bourgogne* en Thierry's *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*. Beide boeken zoeken die nieuwe representatievorm in een hervonden realisme.

Thierry beschreef in zijn *Conquête* het geweld en de tegenstellingen tussen de Saksen en de Noormannen als een centraal element in de geschiedenis van de verovering. Daarbij was dat geweld echter van alle gebruikelijke schittering en retoriek ontdaan en werd het met al zijn barbaarse rauwheid beschreven. Barante koos voor een haast tegenovergestelde aanpak. Hij hechtte juist groot belang aan schittering, met name aan de schittering van details. In

plaats van de rauwheid van geweld op de voorgrond te plaatsen, koos Barante voor een minder gerichte benadering en probeerde hij verhalen, anekdotes en geschiedenissen aan elkaar te naaien tot een grote, aaneen gesloten kroniek. Daarbij was geen rangorde naar belang van gebeurtenissen ontstaan. Juist het ontbreken van deze rangorde, gecombineerd met de reconstructie van details maakten het realisme van het werk van Barante uit.

Volgens Tollebeek is het realisme van deze nieuwe representatie-technieken niet beperkt gebleven tot bovengenoemde historici en hun navolgers, maar vond het ook buiten de historiografie, in zusterkunsten als de historische roman, historisch theater en de historische schilderkunst, navolging. In het geval van de roman kan de vraag worden gesteld of het niet de historische roman is die werd nagevolgd. Deze vraag wordt door de auteur voorzichtig positief beantwoord.

Omdat het begin van deze romantische geschiedschrijving werd ingegeven door gebrek aan mogelijkheden in de actieve politiek, is het logisch dat het ontstaan van die mogelijkheden in

1830 het einde ervan inluidde. Barante en vele anderen hervatten hun politieke en ambtelijke loopbaan. Dat was voor de veel linksere Thierry niet weggelegd. Niet zozeer om politieke redenen trouwens. Als romantische dichter moest Thierry zijn passie voor de kunst der geschiedschrijving, met lichamelijke gebreken bekopen. In de jaren achttiendertig verloor hij geleidelijk zijn gezichtsvermogen.

De revolutie van 1830 was nog te beschouwen als een succes van de romantische beweging, datzelfde gold echter niet voor de revolutie van 1848, die resoluut een einde maakte aan veel van de romantische ideeën een einde.

Met de gevolgen van de revolutie van 1848 heeft *De Illusionisten* haar natuurlijke eindpunt gevonden en is de lezer geneigd het boek voldaan maar ook vermoeid terzijde te leggen. Immers, wat critici van Barantes *Ducs de Bourgogne* zeiden, zou ook haast van *De Illusionisten* gezegd kunnen worden, dat men af en toe struikelt over de eruditie van de auteur. Dat is echter het enige wat afdoet aan deze verder belangwekkende publicatie, die door haar fraaie uitgave en gave reproducties haar forse aanschafprijs zeker waard is.

Hein Braaksma

Jan van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland 1910-2000. Picasso pars pro toto*, Prometheus/Bert Bakker/Ooievaar, Amsterdam 2001, ISBN 90-5333-739-3, (paperback) 583 blz., € 43,-.

Allen Browness, directeur van de Tate Gallery poneerde in 1989 een model dat laat zien hoe de opkomst naar het succes

van kunstenaars verloopt. In zijn *The conditions of succes* schetst hij hoe de kunstenaar eerst wordt opgemerkt onder bevriende collega-kunstenaars, vervolgens onder de critici en via de aandacht van handelaren en verzamelaars tenslotte ook gemeengoed wordt onder de brede kring van het algemene publiek.

Van Adrichem haalt deze these aan om te concluderen dat de receptie van

Picasso in Nederland op essentiële punten anders is verlopen. In zijn boek *De opkomst van de moderne kunst in Nederland 1910-2000. Picasso pars pro toto* gaat hij de ontvangst in Nederland van de Spaanse, maar in Parijs woonachtige schilder uiterst nauwgezet langs, om zo tot grotere inzichten over de ontvangst van de gehele moderne kunst in dit land te komen. Een enorme onderneming, waar het bijna zeshonderd pagina's tellende boek, aldus de auteur, met Picasso als onderwerp enkel een uitgangspunt is voor de verkenning van de Nederlandse kunstwereld in de twintigste eeuw.

Zelf concludeert hij dat de schilder eigenlijk een te eigenzinnige koers heeft gevaren om model te staan voor een hele kunstbeweging. Met deze relativering van de rol van Picasso als *pars pro toto* geeft Van Adrichem hoogstpersoonlijk aan waar de schoen wringt in zijn studie. Dit boek vertelt heel veel over Picasso en ook over de opkomst van de moderne kunst in Nederland, maar dan enkel gezien vanuit de situatie van de Spaanse schilder. Van Adrichem schrijft een uitmuntende, en zeer enerverende studie over de ontvangst van Picasso in Nederland, maar kiest zijn titel verkeerd.

Betekent dit dat de studie niets zegt over andere kunstenaars? Integendeel. Vanaf de eerste hoofdstukken, waarin de vroegste receptie van Picasso in ons land op het conto kwam van de kunstenaarsbeweging rond Conrad Kickert en Lodewijk Schelfhout, behandelt Van Adrichem de kunstenaars

en verzamelaars in ons land. Hij staat uitgebreid stil bij tentoonstellingen die de Moderne Kunstkring van Kickert, Jan Toorop, Sluijters en Mondriaan in 1911 en 1912 in het Stedelijk Museum organiseerde, waarbij de nadruk in eerste instantie op het werk van Henri le Fauconnier lag en niet zozeer op dat van Picasso. In de kunstvisie van Kickert was Le Fauconnier de belangrijkste vertegenwoordiger van het moderne kubisme.

De eerste aankopen van deze Franse moderne kunst en dan met name het kubisme kwam niet op initiatief van de

Nederlandse musea, maar op dat van de verzamelaars als de verffabrikant Paul Regnault, mevrouw Kröller-Müller en de directeur van de Steenkolen Handels Vereniging D.C. Van Beuningen. De musea hielden zich voornamelijk bezig met het verzamelen en beheren van erfstukken uit haar eigen verleden, Nederlandse kunst dus. Ook de rol en smaak van

raadgevers als H.P. Bremmer en de tussenpositie van handelaars als de Parijse Léonce Rosenberg waren vaak doorslaggevend in de aankopen van Nederlandse verzamelaars.

De introductie van Picasso in de Nederlandse musea ging voor de Tweede Wereldoorlog nog niet gepaard met solotentoonstellingen in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Kunsthuis in Zurich en het MOMA in New York, hoewel de Nederlandse musea sterk op de ontwikkelingen van de Franse kunst waren gericht. Van Adrichem wijst op de talloze bruiklenen, waaronder

schulderijen van Regnault, die de musea zijn bezit kregen, een dankbare manier om verschillende kunstenaars aan het publiek te tonen. Het Stedelijk Museum in Amsterdam wist zo een afwisselend en vooruitstrevend imago op te bouwen. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot grote aandacht voor Picasso in de musea, sterker nog, de musea konden niet meer om Picasso heen. De na-oorlogse directeur van het Stedelijk Museum, Willem Sandberg, wiens eigen artistieke voorkeur uitging naar abstracte en constructivistische kunst zag Picasso desondanks als de belangrijkste levende kunstenaar.

Kort na de oorlog wist hij een grote tentoonstelling *Picasso-Matisse* naar Amsterdam te halen. Acht jaar later in 1954 kreeg de Spaanse kunstenaar zijn solo-tentoonstellingen in het Amsterdamse museum, twee jaar later gevolgd door een expositie rondom Picasso's meesterwerk *Guernica*. Vanaf de jaren zestig kregen de musea ook meer ruimte voor aankopen van internationale kunstenaars. In hoeverre de aankopen van Picasso's schilderijen exemplarisch zijn voor het beleid, valt aan Van Adrichems analyse echter niet af te lezen.

Van Adrichem schetst op zeer complete wijze de ontwikkeling van de kritiek op de moderne kunst in Nederland, van Steenhoff's 'voorbestedelijke kunstbedrijf' in de beginjaren, de grote latere waardering voor Picasso's kunst tot het omslagpunt in de jaren zeventig en tachtig waarin

Picasso's kunst juist als verouderd en als een relict uit het verleden ging worden beschouwd.

Aan de hand van de receptie van Picasso mondiaal en in Nederland in het bijzonder in deze studie kan onomstotelijk worden gesteld dat de Spanjaard aan het eind van de eeuw is toegetreden tot de kunsthistorische canon, waar Van Gogh en Rembrandt reeds toe behoren. De pluriformiteit van Picasso's oeuvre maakt het echter moeilijk de kunstenaar als voorbeeld voor de ontwikkelingen van een stroming in de kunst te nemen. Picasso was namelijk veel meer dan een kubistisch kunstenaar. Van Adrichem verdedigt zijn keuze door te stellen dat Picasso vanaf zijn introductie in 1911 elk segment van de Nederlandse kunstwereld in beroering wist te brengen.

"Ten slotte nog een laatste opmerking." Van Adrichem wijdt zich in het laatste hoofdstuk nog kort aan het huidige museum klimaat en -politiek in Nederland. Hij zet zich af tegen de opmerkingen van staatssecretaris Van der Ploeg dat het risico van vernielingen in musea een prijs is die de openbaarheid van de musea moeten betalen. De auteur stelt terecht vast dat de politiek zich meer bewust moet zijn van de uitzonderlijke artistieke waarde die in en door de musea is verzameld en daar ook het geld voor moet reserveren. Zijn boek is eens te meer het bewijs van het belang van de Nederlandse musea voor het verzamelen, beheren en koesteren van de kunsthistorische schatten.

Luc Wiert